

Rudy Schreijnders

Rudy Kousbroek
in de essayistisch-humanistische traditie

Humanistisch Erfgoed 22

HUMANISTISCH HISTORISCH CENTRUM

PAPIEREN TIJGER

Rudy Kousbroek in de essayistisch-humanistische traditie

Rudy Kousbroek in the essayistic-humanist tradition

(with a Summary in English)

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht op gezag van de Rector Magnificus, prof. dr. Gerty Lensvelt-Mulders ingevolge het besluit van het College voor Promoties

in het openbaar te verdedigen op 20 december 2017 om 10.30 uur

door Rudy Schreijnders
geboren op 13 april 1950, te Amsterdam

Inhoud

Hoofdstuk 1 – Inleiding, probleemstelling en verantwoording	9
1.1 Inleiding	10
1.2 Probleemstelling en verantwoording	11
Hoofdstuk 2 – De essayistisch-humanistische traditie	17
2.1 Inleiding	18
2.2 Het essay	18
2.3 Humanistische tradities	30
2.4 Kenmerken van de essayistisch-humanistische traditie	44
Hoofdstuk 3 – Montaigne	49
3.1 Inleiding	50
3.2 Frankrijk in de zestiende eeuw	50
3.3 De levensloop van Montaigne	51
3.4 Blik op de mens en de wereld gericht	66
3.5 Een kritische kijk, ook op zichzelf	74
3.6 Grensganger, over grenzen heen kijken	77
3.7 Autonomoos denken, geen leefregels van anderen volgen: waarheid zoeken, eerlijk zijn en tegen de stroom van de publieke opinie in durven gaan	87
3.8 Stijl inzetten om te overtuigen en ironie om te bekritisieren	88
Hoofdstuk 4 – Multatuli	95
4.1 Inleiding	96
4.2 Nederland in de negentiende eeuw	96
4.3 De levensloop en het schrijverschap van Multatuli	99
4.4 Blik op de mens en de wereld gericht	108
4.5 Een kritische kijk, ook op zichzelf	110
4.6 Grensganger, over grenzen heen kijken	123
4.7 Autonomoos denken, geen leefregels van anderen volgen: waarheid zoeken, eerlijk zijn en tegen de stroom van de publieke opinie in durven gaan	128
4.8 Stijl inzetten om te overtuigen en ironie om te bekritisieren	142

Hoofdstuk 5 – Kousbroek	147
5.1 Inleiding	148
5.2 De essays, biografische gegevens, voorbeeldfiguren en kantelpunten in het leven van Kousbroek	148
5.3 De blik op de mens en de wereld gericht	175
5.4 Een kritische kijk, ook op zichzelf	182
5.5 Grensganger, over grenzen heen kijken	201
5.6 Autonoom denken, geen leefregels van anderen volgen: waarheid zoeken, eerlijk zijn en tegen de stroom van de publieke opinie in durven gaan	268
5.7 Stijl inzetten om te overtuigen en ironie om te bekritisieren	311
Hoofdstuk 6 – ‘Familiegelijkenissen’ tussen Montaigne, Multatuli en Kousbroek	329
6.1 Inleiding	330
6.2 Multatuli over Montaigne	330
6.3 Kousbroek over Montaigne	331
6.4 Kousbroek over Multatuli	332
6.5 De blik op de mens en de wereld gericht	336
6.6 Een kritische kijk, ook op zichzelf	337
6.7 Grensganger, over grenzen heen kijken	338
6.8 Autonoom denken, geen leefregels van anderen volgen: waarheid zoeken, eerlijk zijn en tegen de stroom van de publieke opinie in durven gaan	341
6.9 Stijl inzetten om te overtuigen en ironie om te bekritisieren	343
6.10 Kousbroek in de essayistisch-humanistische traditie	344
6.11 Slotwoord	346
Bijlagen	349
1 Vragende zinnen	350
2 Citaten uit Burton, John D. <i>De gele duivels van Tikotaka</i> , Boekhandel De Dageraad, z.j. [1967] exemplaar Universiteit Utrecht signatuur Per 177 377	357
3 Curriculum vitae	365
4 Dankbetuiging	366
5 Summary	367
6 Gebruikte bronnen en literatuur	378
7 Personenregister	392

1.1 Inleiding

Hoe kan ik voorkomen dat ik meegesleept wordt door mijn mimetische begeerte, zodat ik iets ga begeren omdat een ander het begeert?¹ Hoe vermijd ik dat ik in de ban raak van ideologieën die een ideale wereld voorspiegelen? Hoe vind ik antwoord op mijn (levens)vragen? Waar put ik troost uit? In religies kan bij het beantwoorden van deze (levens)vragen gewezen worden op of verwezen worden naar een heilige tekst, een bestaand ritueel of een persoon die – zoals Jezus Christus in het christendom – in alles voorbeeldig is. Voor humanisten en andere ongodsdienstige mensen is zo'n heilige tekst, zo'n vast ritueel of één ideale persoon er niet.² Ook in mijn leven ontbreken die. Toch heb ik geprobeerd mij teweer te stellen tegen mijn mimetische begeerte en kritisch te zijn bij de mooi klinkende idealen van ideologieën.

Ik heb antwoorden op mijn vragen gevonden bij wat anderen (in mijn familie- en vriendenkring, maar ook in de literatuur, de wetenschap en de filosofie) al bedacht, gezegd of geschreven hebben. De meest inspirerende antwoorden heb ik gevonden bij schrijvers (vooral essayisten en romanciers) die mij werelden hebben laten zien waarmee ik niet vertrouwd was, en die mij andere denkbeelden hebben aangereikt waardoor ik kan ontsnappen aan de beperktheid die slechts één mensenleven onvermijdelijk met zich meebrengt. Verder heb ik inspiratie gevonden bij (vrij)denkers met een humanistische levensbeschouwing, omdat zij, net als ik, niet God, maar de mens centraal stellen bij het zoeken van antwoorden op hun vragen.

Mijn kennismaking met Rudy Kousbroek (1929-2010) is – indirect – te danken geweest aan mijn vader: omdat hij journalist was, kregen we alle landelijke dagbladen thuisbezorgd en zijn voorbeeld van kranten lezen imiteerde ik al op jonge leeftijd. Dankzij het kopiëren van mijn vaders gedrag kwam ik op het spoor van de artikelen van Kousbroek. Ik twijfel er niet aan dat onze gemeenschappelijke voornaam aanvankelijk de reden was waarom die artikelen me zijn opgevallen, dat ik begonnen ben met ze te lezen en er gefascineerd door ben geraakt. Nog voor ik begon aan de studie Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam, ging ik zijn artikelen en essaybundels verzamelen en ik heb aan zijn werk altijd al een studie willen wijden: pas na het ingaan van mijn (flex)pensioen is daarvoor tijd vrijgekomen.

1 Het begrip mimetische begeerte ontleen ik aan de colleges van mijn promotor, hoogleraar Humanisme en Filosofie aan de Universiteit voor Humanistiek, Joachim Duyndam (*1954) over de Frans-Amerikaanse antropoloog en filosoof René Girard (1923-2015), zie ook Duyndam 2011, p. 10.

2 Duyndam 2012, p. 4-6.

Tijdens mijn studie werd zijdelings de Franse humanist Michel de Montaigne (1533-1592) behandeld, die met *Essais* aan het begin heeft gestaan van de essayistische traditie.³ In die tijd heb ik uitgebreider kennis gemaakt met het leven en het werk van Multatuli (1820-1887), maar diens opvattingen als humanist en vrijdenker kwamen daarbij nauwelijks ter sprake.⁴ De Universiteit voor Humanistiek bood mij bijna dertig jaar na mijn afstuderen de gelegenheid voor een promotieonderzoek. Dat betekende dat ik het werk van Kousbroek met een geheel nieuwe blik kon gaan bestuderen, niet uitsluitend als literatuurhistoricus, waarvoor ik opgeleid ben, maar door hem te bestuderen in zijn verwantschap met Montaigne en Multatuli. Zo kon ik, vanaf Montaigne, via Multatuli naar Kousbroek, zoiets als een essayistische traditie reconstrueren.

1.2 Probleemstelling en verantwoording

De vraag die ik in mijn promotieonderzoek probeer te beantwoorden, luidt:

In hoeverre kan de essayist Rudy Kousbroek worden beschouwd als representant van de essayistisch-humanistische traditie waartoe ook Montaigne en Multatuli kunnen worden gerekend?

In de uitwerking van mijn vraagstelling heb ik eerst onderzocht wat onder essay en humanistische tradities verstaan kan worden. Op grond van een aantal beargumenteerde kenmerken van het essay en van een aantal gereconstrueerde kenmerken van het humanisme als traditie vraag ik me af of het essay als vertegenwoordiging of belichaming van humanisme kan worden opgevat en of *essayisten* daarmee in een *humanistische* traditie geplaatst kunnen worden. Ik onderzoek of deze essayistisch-humanistische traditie eenduidig gedefinieerd kan worden en, indien dat niet het geval is, of ik er een aantal kenmerken aan toe kan kennen. De hoofdstukken over Mon-

3 *Essais* is in 1580 uitgegeven bij Simon Millanges. In latere edities wordt ook als titel *Les Essais* gebruikt. Het is de gewoonte om naar Michel de Montaigne te verwijzen met uitsluitend zijn achternaam.

4 Omdat het de gewoonte is naar Eduard Douwes Dekker te verwijzen als Multatuli, pas ik me aan die gewoonte aan: je kunt volgens Dik van der Meulen (*1963) het leven van Eduard Douwes Dekker en het werk dat hij onder zijn pseudoniem schrijft, niet los zien van elkaar zien (Van der Meulen 2003, p.11). Ik volg eveneens de gewoonte door VW te gebruiken bij verwijzingen naar de 25 delen *Volledige Werken* van Multatuli, gevolgd door het deelnummer in Romeinse cijfers. De titel op de titelpagina is *Volledige Werken*. Op een enkele uitzondering na (die ik in een noot verantwoord), komen alle citaten uit het werk van Multatuli uit deze *Volledige Werken*.

taigne, Multatuli en Kousbroek zijn met behulp van deze kenmerken geordend. Elke paragraaf sluit ik af met mijn conclusies.

In de hoofdstukken 3 en 4 heb ik het verband tussen essay en humanisme dat in hoofdstuk 2 uit de bestudeerde literatuur gedestilleerd kan worden, toegepast op het werk van Montaigne en Multatuli. Hebben Montaigne en Multatuli hun blik gericht op de mens en de wereld, hebben ze een kritische kijk (ook op zichzelf), kunnen ze grensgangers genoemd worden (en zo ja, welke grenzen overschrijden ze dan?), zoeken ze waarheid en durven ze tegen de stroom van de publieke opinie in te gaan en zetten ze ten slotte stijl in om te overtuigen en ironie om te bekritisieren? Met behulp van deze kenmerken zal ik de veronderstelling uit mijn probleemstelling onderbouwen dat zij gerekend mogen worden tot de essayistisch-humanistische traditie.

Zo vraag ik me bij Montaigne af in hoeverre hij de mens en niet God centraal stelt en of hij zijn eigen tijd, cultuur, tijdgenoten (ook de christenen) en zichzelf kritisch bekijkt. Is het overschrijden van de grens tussen literatuur en filosofie, tussen 'beschaafde' en 'barbaarse' culturen en tussen de mensen- en de dierenwereld typerend voor zijn grensgangerschap? Blijkt uit zijn opvattingen over martelen dat hij tegen de stroom van de publieke opinie in durft te gaan? Wordt hij een begaafd stilist genoemd en prikt hij zijn eigen pretenties met ironie door waarmee hij het veelzijdige van elke opvatting en van al het menselijke aantoot?

Bij Multatuli vraag ik me af in hoeverre bij hem de contouren van een humanistische levensbeschouwing opdoemen. Als hij zijn lezers aanspoort hun denken te ontwikkelen en hun gezonde verstand te gebruiken, is hij dan louter als rationalist te zien? Of ziet hij als grensganger in dat verstand en gevoel samengaan en dat ze elkaar wederzijds nodig hebben? Hoe kijkt hij aan tegen andere culturen? Stelt hij alles in dienst van de waarheid en hoe zijn daarbij zijn verwachtingen van anderen? Kan zijn autonome denken afgeleid worden uit zijn feministische ideeën? Hoe wordt zijn stijl beoordeeld en blijken zijn spot en ironie ten slotte uit zijn werk?

Hoofdstuk 5 handelt vervolgens over het leven en het (essayistisch) werk van Kousbroek, op wie de nadruk van mijn onderzoek ligt. Door het grote aantal en de veelheid aan onderwerpen waarover hij geschreven heeft, is het niet eenvoudig een compleet overzicht van zijn werk te krijgen. Ook mijn onderzoek beschrijft niet alle aspecten van zijn schrijverschap (het is bijvoorbeeld beperkt tot het essayistische werk dat gebundeld is, zie verder paragraaf 5.2), maar geeft wél inzicht in de belangrijkste thema's waarover hij geschreven heeft. Is voor hem niet-geloven een volwaardige, seculiere levensbeschouwing? Is hij kritisch, ook op zichzelf? Overschrijdt hij de grenzen van filosofie en literatuur, tussen rationalisme en romantiek, tussen alfa- en bètawetenschap én tussen mens en dier? Zoekt hij ook in

heikele onderwerpen als de Japanse interneringskampen in Nederlands-Indië of pornografie naar waarheid? Hoe wordt zijn stijl beoordeeld en wat is er kenmerkend voor? Welke rol speelt ironie in zijn werk?

In het slothoofdstuk wordt het antwoord op mijn vraagstelling op vier manieren gegeven. Kan met de essays van Montaigne, Multatuli en Kousbroek aangetoond worden dat er sprake is van een *essaytraditie*? Het belangrijkste argument om bij essays te kunnen spreken van een traditie is dat essayisten zich bewust zijn van en reageren op eerdere essayisten: heeft Multatuli zich uitgelaten over Montaigne, en Kousbroek over Montaigne en Multatuli? De tweede vraag is of de kenmerken van de essayistisch-humanistische traditie voorkomen in het werk van Montaigne en Multatuli. Met andere woorden: is mijn veronderstelling dat zij gerekend kunnen worden tot deze traditie eigenlijk wel juist? De derde vraag is of er verwantschap bestaat tussen Montaigne en Multatuli enerzijds en Kousbroek anderzijds. Dat maakt zijn plaats in die traditie immers al waarschijnlijk. Om Kousbroek daadwerkelijk in die traditie te kunnen plaatsen, is het antwoord op de vierde vraag doorslaggevend: kunnen de kenmerken van de essayistisch-humanistische traditie bij hem gevonden worden?

In de bijlagen staan twee inhoudelijke bijdragen: over de vragende zinnen die ik in de essays van Kousbroek (als titel, begin- of slotzin) heb aange troffen, en citaten uit *De gele duivels van Tikotaka* van John D. Burton. Daarnaast bevat de bijlage mijn curriculum vitae, een Engelse samenvatting, een dankbetuiging, de opgave van gebruikte bronnen en literatuur, en een register van persoonsnamen.

Fysisch geograaf en auteur Willem Frederik Hermans (1921-1995) schreef Kousbroek op 5 maart 1973 in zijn laatste brief die opgenomen is de briefwisseling tussen Hermans, Kousbroek en zijn echtgenote, de in Amerika geboren auteur Ethel Portnoy (1927-2004): '(...) je communiceert je gedachten nog net zo barbaristisch als vroeger.'⁵ Publicist en columnist Theodor Holman (*1953) schreef 37 jaar later (op 6 april 2010) naar aanleiding van het overlijden van Kousbroek in *Het Parool*: 'Kousbroek beheerste in de literatuur een metier dat aan het verdwijnen lijkt: dat van het essay. Het waren onberispelijk geschreven, nieuwsgierig makende overwegingen die blijk gaven van een grote belezenheid en een originele manier van denken en kijken.' Zo verschillend kun je dus naar zijn werk kijken. Kousbroek heeft in zijn essays serieuze problemen aangekaart en bijvoorbeeld gelovigen de les gelezen wanneer zij niet- of anders-gelovigen de wet willen voorschrijven. Het essay is mijns inziens voor Kousbroek een geëigend genre: hij kan er precies in uitdrukken wat hij wil zeggen. Het essay

5 Hermans, Kousbroek, Portnoy, 2009, p. 392.

biedt hem tevens de vrijheid verrassende onderwerpen te kiezen om over te schrijven, onderwerpen met elkaar te combineren of een gedachtegang tot in het absurde door te voeren. Dankzij de gevarieerdheid, diepgang, oorspronkelijkheid en grensoverschrijdendheid van zijn essays krijgen lezers van nu een beeld van problemen die gespeeld hebben (en voor een deel nog steeds spelen) in de Nederlandse samenleving.

Kousbroeks visie op de Nederlandse samenleving – kritisch, op zoek naar een soms ongemakkelijke waarheid, vol ironie en stilistisch briljant – is het waard om nog steeds ter harte genomen te worden. Zo heeft hij indringend deelgenomen aan het maatschappelijk debat over racistische tendensen in ons koloniale verleden en tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Ook over deze controversiële onderwerpen gaf hij zonder aanzien des persoons zijn mening, waarbij hij op zoek ging naar de waarheid over de Indische samenleving.

In 2015 is de Zwitsers-Nederlandse historicus Rémy Limpach (*1974) gepromoveerd op een proefschrift over het Nederlandse militair optreden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949). De handelseditie van zijn proefschrift verscheen in september 2016 en zelfs een vluchtige kennisneming van zijn onderzoek maakt duidelijk dat Nederlandse militairen structureel geweld toegepast hebben. Het wordt hoog tijd dat we niet alleen de waarheid over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog onder ogen durven zien, maar de even ongemakkelijke waarheid over ons koloniale verleden waarvan die oorlog het sluitstuk was.

Mijn onderzoek kan getypeerd worden als een literair- of cultuurhistorische studie.⁶ Daarin wordt een interpretatieve historische en vergelijkende reconstructie van het essay gemaakt en wordt dit literaire genre in de humanistische tradities geplaatst. Het gaat, kortom, om een contextuele (historische) reconstructie van het werk van drie essayisten: Montaigne, Multatuli en Kousbroek. Daarbij wordt vooral gebruik gemaakt van literatuurstudie, in het bijzonder van tekstanalyse. Ik hoefde veelal mijn studeerkamer niet uit, hoewel ik met veel plezier de werkkamer in het kasteel van Montaigne nabij Bordeaux, het geboortehuis van Multatuli in Amsterdam en zijn sterfhuis in Ingelheim am Rhein, en de geboorte grond van Kousbroek op Sumatra bezocht heb.

Met mijn onderzoek hoop ik bij te dragen aan de kennis van het essay en van het spectrum aan opvattingen die tot het humanisme gerekend kunnen worden: van vrijdenken en agnosticisme tot religieus en inclusief humanisme. Door het essay te verbinden met de humanistische tradities in wat ik de essayistisch-humanistische traditie heb genoemd, voeg ik ook iets toe

6 Zie bijvoorbeeld: Burke 2007.

aan de bestaande kennis. Mijn onderzoek is descriptief in de beschrijving van het essay en van de humanistische tradities en exploratief in de veronderstelling dat er een essayistisch-humanistische traditie onderscheiden kan worden, en dat Kousbroek in deze traditie geplaatst kan worden.

Ik wil hier verder verantwoording afleggen voor een aantal keuzes die ik heb gemaakt bij het verwijzen naar personen en landen. Bij de personen die in deze studie voorkomen, heb ik ervoor gekozen bij de eerste vermelding hun gebruikelijke voor- en achternaam te geven. Verder neem ik de meest relevante typering van hen op en plaats ik hen in de tijd door hun geboortjaar en – indien van toepassing – hun sterfjaar te vermelden. Vermeld ik uitsluitend een geboortjaar dan laat ik dat voorafgaan door een sterretje.

Omdat ik bij Montaigne en Multatuli (zoals de gewoonte is) kies voor uitsluitend de achternaam, heb ik dat bij Kousbroek ook gedaan. Het is een heikele kwestie om iemands geslacht weer te geven, maar bij het vermelden van iemands functie ben ik daartoe wel gedwongen. Welke keuze ik maak, het kan uitgelegd worden als seksistisch: wanneer het een vrouw betreft, is zowel de eenzijdigheid van de mannelijke variant als het vermelden van de vrouwelijke variant een valkuil. Ik heb gekozen voor de eerste optie om een mogelijk stigmatiserende vrouwelijke variant van een functienaam te vermijden.

Verder hecht ik eraan correcte verwijzingen te maken naar landen en hun bewoners. Als het om de Tweede Wereldoorlog gaat, verwijs ik met nazi's naar Duitse daders. De eerste slachtoffers van de nazi's waren immers Duitsers. Ik vermijd denigrerende verwijzingen naar de Japanners (als Jappen, zoals in Jappenkamp) en schrijf – als het gaat over de internering van burgers door de Japanners – over interneringskampen. Het was de gewoonte in Nederlands-Indië naar Nederland te verwijzen als Holland en Hollands. Ik heb zo consequent mogelijk voor Nederland en Nederlands gekozen.

Verwijzingen naar Indonesië en Indonesisch slaan uitsluitend op het land dat zich afgescheiden heeft van Nederland. Bedoel ik de periode daarvóór dan schrijf ik Nederlands-Indië en de gebruikelijke (bijvoeglijke) benaming Indisch, zoals in Indische jeugd, Indische literatuur, Indische identiteit, Indische gevoelswereld, enz. Indische Nederlander(s) zijn de volbloed Nederlanders, totoks zijn de nieuwkomers die pas kort in Nederlands-Indië wonen en Indo's zijn mensen met gemengd bloed; de oorspronkelijke inwoners van Nederlands-Indië duid ik aan als de inheemse bevolking.

Kousbroek veroorloofde zich een aantal afwijkingen van de gangbare spelling, bijvoorbeeld in de schrijfwijze van de maanden van het jaar (met

hoofdletters). Zijn studie naar de verwerking van ons koloniale verleden gaf hij als titel: *Het Oostindisch kampsyndroom*.⁷ Deze schrijfwijze laat ik intact.

De vereniging van universiteiten (VSNU) heeft in haar gedragscode een aantal uitgangspunten opgenomen waaraan wetenschappelijk onderzoek moet voldoen (eerlijkheid en zorgvuldigheid, betrouwbaarheid, controleerbaarheid, onpartijdigheid, onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid). Ik heb mij aan deze uitgangspunten gehouden. Ik ben bereid mijn onderzoek met iedereen te bespreken en zal de kritiek erop ter harte nemen.

Tot slot: ik zet mijn onderzoek naar het werk van Kousbroek voort met het ontsluiten van zijn archief dat bij het Literatuurmuseum ondergebracht is (te beginnen met zijn brieven). Zijn archief is na zijn overlijden dankzij een schenking van zijn weduwe, de Ierse auteur en sinoloog Sarah Hart (*1950), fors in omvang toegenomen. Het ontsluiten van het Kousbroekarchief zal het onderzoek naar zijn leven en werk in de toekomst vergemakkelijken en ik spreek de hoop uit dat mijn proefschrift daar eveneens een stimulans toe zal zijn. Aspecten van zijn leven en schrijverschap die – gezien de vraagstelling – in deze studie niet belicht konden worden, zijn boeiend genoeg voor verder onderzoek (inclusief een biografie natuurlijk). Ik stel mijn archief met artikelen en boeken van en over Kousbroek daarvoor graag beschikbaar en zou het – op termijn – willen onderbrengen bij een publieke instelling zodat het voor toekomstige onderzoekers naar zijn werk – als eenheid – beschikbaar blijft.